

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**'Wilskracht, durf en onverpoosden ijver' : Charlotte Jacobs (1847-1916),
eerste vrouwelijke apotheker in Nederland en Nederlands-Indië**
Jenowein, A.M.

Citation

Jenowein, A. M. (2019, October 16). *'Wilskracht, durf en onverpoosden ijver' : Charlotte Jacobs (1847-1916), eerste vrouwelijke apotheker in Nederland en Nederlands-Indië*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/79519>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/79519>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/79519> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Jenowein, A.M.

Title: 'Wilskracht, durf en onverpoosden ijver : 'Charlotte Jacobs (1847-1916), eerste vrouwelijke apotheker in Nederland en Nederlands-Indië

Issue Date: 2019-10-16

Deel I

**Charlotte Jacobs in
Nederland**

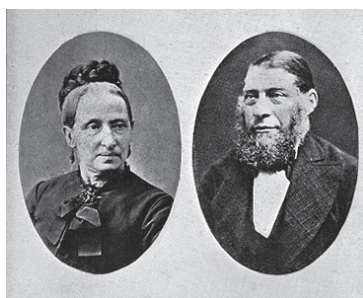
(1847-1884)

Inleiding

Charlotte Jacobs was het vijfde kind en de tweede dochter van Abraham Jacobs (1817-1881) en Anna de Jongh (1817-1887). Beiden waren Joods, want geboren uit een Joodse moeder. Abraham Jacobs, die in Groningen was geboren, was ‘heel- en vroedmeester van het land’, een in de praktijk opgeleide medicus. Na zijn examen voor een provinciale geneeskundige commissie begon hij zijn werkzame leven in 1841 in het gehucht Kiel-Windeweer, een buurtschap van Hoogezand en grenzend aan Sappemeer, ongeveer vijftientig kilometer van Groningen. In Kiel-Windeweer werd in 1842 Israël (die zich later Julius Karel noemde) geboren.³² In 1843 vertrok het gezin naar het meer welvarende Sappemeer, waar het een huurhuis aan de Borgercompagniestraat betrok. Hier werden de andere kinderen Simon ‘Sam’ (1843), Marianne (1844), Karel (1845), Charlotte (1847), Emma (1848), Johan Rudolf (1851), Aletta (1854), Eduard (1855) en Frederika (1857) geboren. In 1859 betrok het gezin het meer representatieve huis aan de Noorderstraat 19, waar in 1869 het ‘nakomertje’ Herman werd geboren.³³

Afb. 1: Noorderstraat 19, Sappemeer

Afb 2: Anna de Jongh (1817-1887)
en Abraham Jacobs (1817-1881)

Familiebanden

Als gevolg van de dogma's van de Joodse medische ethiek betreffende gezinsplanning en -vorming waren grote gezinnen in Joodse kringen een normaal verschijnsel.³⁴ Het gezin Jacobs maakte daarop geen uitzondering. Charlottes moeder, Anna de Jongh,

kwam zelf ook uit een gezin van tien kinderen, van wie vier jong stierven. Anna's moeder stierf toen Anna negen jaar oud was. Anna's ouders, Israël Joseph de Jongh (1768-1829) en zijn vrouw Gola Jonas van der Hak (1782-1826), met wie hij in 1799 trouwde, waren in Amsterdam geboren, maar Israël was in Groningen opgegroeid. Hij was winkelier en werd in 1804 toegelaten tot het koopliedengilde, nadat hij in 1803 het burgerrecht van de stad Groningen had verworven.

Anna's grootouders, Joseph Salomons Hamburger de Jongh en zijn vrouw Eva Liepman Snitselaar (Snitsel), ook wel Eva Liepman Levie genoemd, waren met hun gezin in oktober 1776 vanuit Amsterdam naar Groningen verhuisd. Daar had zich al een aanzienlijke groep Hoogduitse joden gevestigd, vermoedelijk vanwege het tolerante beleid ten aanzien van de vestiging van joden van de lokale politiek aldaar, die zich weinig gelegen liet liggen aan het landelijke beleid op dat punt.³⁵ Joseph Salomons Hamburger de Jongh moet een welvarend koopman zijn geweest, die zijn fortuin vooral in de koloniën had vergaard. Bosch vermeldt dat hij ook te boek stond als 'Jodendoctor', dit zou te maken kunnen hebben met een faillissement 'door zeeschade' en bankroeten, waardoor hij moest omzien naar een andere manier om geld te verdienen.³⁶ Het was een belezen, Oranjegezind man die in aanzien stond bij het hof vanwege de loflichten die hij op het Koningshuis schreef. In hofkringen stond hij bekend als de 'penne Josephs', verwijzend naar de titel van een orangistisch pamflet uit 1787 van zijn hand: *Het boek genaamd de vervulde penne Josephs*. Twintig jaar daarvoor had hij ter gelegenheid van het huwelijk van de Stadhouder Willem V met Wilhelmina van Pruisen ook al een dergelijk pamflet met lofzangen gepubliceerd, dat uit het Hebreeuws in het Nederduits vertaald was. In 1785 had Joseph Salomons Hamburger zelfs zijn opwachting gemaakt in de Prinsenhof in Groningen, bij een bezoek van het Prinselijk echtpaar en hun kinderen. Zijn Oranjegezindheid zou ook blijken uit het feit dat hij in het bezit was van pro-stadhouderlijke pamfletten die bij hem thuis voor belangstellenden ter inzage lagen.³⁷

Abraham Jacobs had minder illustere voorouders dan zijn Anna. Zijn grootvader, Jacob Simon Jacobs Pach stond te boek als 'koopman' en was getrouwd met Judic Raphael Gabriel Goudsmit. Ze woonden in Amsterdam. Hier werd in 1783 Abrahams vader Simon geboren. Gezien het feit dat Jacob Simon en Judic Raphael beiden in Groningen overleden, moet aangenomen worden dat zij op een gegeven moment met hun gezin naar Groningen verhuisden. Rond die tijd moet ook de naam Pach zijn losgelaten. Hun zoon Simon Jacobs zocht zijn heil aanvankelijk elders - hij woonde enige tijd onder meer in Zeeland - maar keerde uiteindelijk in 1810 toch weer naar het noorden om samen met zijn echtgenote Marianne Abraham Hamming zijn geluk te proberen in de handel in vossen en metalen. Bosch spreekt van vier kinderen die

het echtpaar kreeg, waarvan de eerste twee kort na de geboorte overleden zouden zijn.³⁸ Andere bronnen houden het op twee zonen: Ravel Beer Jacobs (1815-1892) en Abraham Jacobs (1817-1881).³⁹

De vader: Abraham Jacobs

Abraham Jacobs leerde het vak van heel - en vroedmeester in de praktijk, als chirurgijnsleerling. Hij behaalde zijn diploma op 12 juni 1840.⁴⁰ Voor jongens uit niet-academische of minder gegoede families was dit een van de manieren om medicus te worden, al was het dan van de zogeheten ‘tweede geneeskundige stand.’⁴¹ Een andere manier was een opleiding op een zogeheten klinische school, die vanaf 1818 in verschillende steden, zoals Alkmaar, Amsterdam, Haarlem, Hoorn, Middelburg en Rotterdam verschenen. Deze instituten leidden plattelands- en scheepsheelmeesters evenals vroed-, oog-en tandmeesters op. De opleiding was praktisch gericht en er was minder aandacht voor de theorie dan aan de medische faculteiten van de universiteiten.⁴²

In 1850 was de gezondheidszorg in de regio Groningen voor bijna zestig procent in handen van universitair geschoolde artsen. Bovendien nam het aantal plattelandsheelmeesters gestaag af. Dit zou het gevolg zijn van de ‘ontoereikende onderwijskundige infrastructuur voor de tweede geneeskundige stand in de provincie Groningen.’⁴³ Er was geen klinische school in de provincie Groningen, jongens die arts wilden worden waren op de Groningse medische faculteit aangewezen. Volgens Van Lieburg was de medische opleiding op de Universiteit Groningen beter op een toekomstige praktijk op het platteland afgestemd dan op andere universiteiten het geval was. Het werk van die *medicinae doctores* die op het platteland werkzaam waren verschilde niet veel van dat van de in de praktijk opgeleide genees-, heel- en vroedmeesters.⁴⁴

Opvallend is dat Abrahams Jacobs’ naam niet voorkomt in de registers van het Gezelschap van Groninger Genees- en Heelkundigen, de voorloper van de lokale en regionale afdelingen van de Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (NMG) in het district Groningen.⁴⁵ Had hij het te druk of voelde hij zich niet thuis bij dit gezelschap? Dat leek zich voornamelijk bezig te houden met het leveren van kritiek op de wetswijzigingen die eind jaren vijftig door de overheid waren aangekondigd en die in 1865 hun beslag kregen. Toch zouden die discussies hem hebben moeten interesseren, onder meer omdat veel bezwaren van de afdelingen van de NMG – of de voorlopers daarvan - gericht waren op het bewaken van de positie van de plattelandsartsen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een

algemene petitie van de afdeling Onderendam, de eerste regionale afdeling van de NMG in de provincie Groningen. De petitie, ondertekend door 27 *medicinae doctores* moest verhinderen ‘dat de stadsdoctoren door hun invloed zouden bewerken, dat de landdoctoren tot een inferieure positie werden teruggebracht, hetgeen bij het aannemen van het wetsvoorstel (...) zou geschieden door het verbod van levering van geneesmiddelen door geneeskunsttoefenaren aan hun eigen patiënten.’ Aan de andere kant vreesde de senaat van de universiteit Groningen juist voor een daling van de eisen voor de medicus naar het niveau van de plattelandsheermeesters, waardoor ‘de toekomst van een geheele stand van wetenschappelijk gevormde personen’ bedreigd zou worden.⁴⁶

Abraham Jacobs nam voor zover valt na te gaan nooit deel aan deze discussies, die meer en meer een politiek karakter kregen. In 1878, een jaar nadat de meeste onderafdelingen waren opgegaan in de afdeling Groningen van de NMG en vrijwel alle geneeskundigen zich daarbij hadden aangesloten, was ‘dokter’ Jacobs gevelde door een hersenbloeding en had zijn dochter Aletta, kort daarvoor als arts afgestudeerd in Amsterdam, zijn praktijk tijdelijk overgenomen. Omdat het duidelijk was dat hij de praktijk niet meer zou kunnen voortzetten en zij andere aspiraties had – in 1879 promoveerde ze in Groningen – werd de praktijk in 1879 verkocht en verhuisde het gezin naar Amsterdam. Daar overleed Abraham Jacobs in 1881, twee weken voordat zijn tweede dochter, Charlotte, slaagde voor het apothekersexamen en daarmee de eerste vrouwelijke apotheker in Nederland werd.

Dankzij de serie *Bouwstoffen voor de geschiedenis van de joden in (stad en provincie) Groningen* van de Vey Mestdag-Stichting is veel bekend over de handel en wandel van de familie Jacobs in Sappemeer.⁴⁷ In deze verslaglegging wordt niet zozeer zijn verdienste als plattelandsarts uitgebreid becommentarieerd, maar ligt de nadruk op de vele uren die Abraham Jacobs, als notabele van het dorp, besteedde aan de ‘kille’ – het kerkbestuur – van de Joodse gemeente te Sappemeer, vanaf 1818 officieel Nederlands-Israëlitische Gemeente Hoogezand geheten. Jacobs was penningmeester van dit bestuur van 1849 tot 1861. Hij wordt in de kroniek van De Vey Mestdag ‘de grote motor binnen het kerkbestuur’ genoemd en geroemd om zijn bestuurlijke eigenschappen. Zo wist hij de kwijnende financiële situatie van de Joodse kille op orde te brengen en zelfs een nieuwe synagoge te realiseren. ‘Het was ongetwijfeld aan Jacobs’ doorzettingsvermogen te danken dat de *sjoel* niet ver- maar herbouwd werd.’⁴⁸ Opmerkelijk is wel dat hij – hoewel Jood en vanuit dat oogpunt *qualitate qua* betrokken bij de kille – geen toegewijd belijder van het joodse geloof was. In een conflict met de godsdienstonderwijzer, waar zelfs de politie aan te pas moest komen en dat hem – zij het tijdelijk – zijn bestuursfunctie kostte, ging het niet zozeer om aard

en vorm van het godsdienstonderwijs maar om geld. Zijn opponenten in het conflict verweten Jacobs dat hij zich nooit bemoeide met het godsdienstige leven. ‘Hij kwam alleen ter sjoel om rellen te veroorzaken. Zelfs zijn kinderen liet hij geen joods onderwijs volgen. Wat moest de kille met zo’n bestuurder?’⁴⁹ Na zijn aftreden als kille-bestuurder bleef Jacobs wel lid van het schoolbestuur, in welke functie hij zich er sterk voor maakte dat kinderen voor maatschappelijk onderwijs naar openbare scholen gingen. Jacobs vond dat het godsdienstonderwijs buiten de schooltijden plaats diende te vinden. Dit idee was misschien wel goed, maar de praktische uitvoering faalde; veel kinderen verzuimden deze lessen omdat ze te ver weg van de school woonden en eenmaal thuis, vaak de handen uit de mouwen moesten steken in het huishouden en op het land. Het gevolg was dat de godsdienstonderwijzer ontslagen werd en Jacobs in 1876 in het bestuur terugkeerde. Zijn optreden in de kille ging vaker gepaard met conflicten, niet in de laatste plaats vanwege zijn stijfkoppigheid, maar ook vanuit het vaste besef dat alleen goed onderwijs een mens verder kon helpen in de wereld. Onder ‘goed onderwijs’ verstond Jacobs godsdienstonderwijs dat mee evolueerde in de tijd en niet star vasthield aan oude dogma’s die allang door de wetenschap waren weerlegd. In het proces van emancipatie en integratie van de Joden in de tweede helft van de negentiende eeuw paste dan ook Abrahams Jacobs’ actie om zijn kinderen in 1875 naar de openbare school te sturen.

Het geloof

Gezien het feit dat het joodse geloof geen belangrijke rol heeft gespeeld in de opvoeding die Abraham Jacobs zijn kinderen gaf wekt het nauwelijks verwondering dat geen van zijn kinderen - Aletta en Charlotte niet uitgezonderd - blijkt heeft gegeven van enige affiniteit met het geloof. Julius Karel veranderde later zelfs zijn joodse naam; hij werd door zijn ouders bij zijn geboorte Israël genoemd. Ook moeder Anna heeft zich door het geloof geen dwingende leefwijzen laten opdringen; in haar *Herinneringen* meldt Aletta Jacobs dat haar moeder het recht had opgeëist zelf namen voor haar kinderen te verzinnen. Het was in joodse kringen gebruikelijk de grootouders te vernoemen en bij de eerste drie kinderen week ook Anna Jacobs daar niet van af. Maar na de geboorte van Marianne koos zij toch vooral voor de namen die zij mooi vond en die zij tegenkwam in de boeken die zij las. Volgens Aletta hield ze zelfs een lijstje van namen bij.⁵⁰ Alleen Johan Rudolf, die in 1851 werd geboren, werd nog vernoemd, en wel naar de grote staatsman Thorbecke, voor wie Abraham Jacobs grote bewondering koesterde. Bosch noemt Abraham Jacobs een representant van de geassimileerde Joodse man, die zich als persoon niet meer gebonden achtte aan de joodse wet en zijn tradities maar zich wel bestuurlijk inspande voor de

belangen van het joodse godsdienstige en maatschappelijke leven. 'Als bestuurder joods, in de buitenwereld niet-joods.'⁵¹

In zijn hoedanigheid van bestuurder in de kille had Jacobs te maken met weliswaar goedwillende maar vaak minder ontwikkelde medebestuurders die vaak alleen Jiddisch spraken en soms zelfs analfabeet waren. Dat moet zeker een rol hebben gespeeld in het ontstaan van talloze strubbelingen waarin Abraham Jacobs verwickeld raakte. Anderzijds stelde zijn 'notabele' positie hem in de gelegenheid in contact te komen met de kleine Joodse elite in de stad Groningen, waaronder de twee medici Levy Ali Cohen en Samuel S. Rosenstein. Deze laatste was hoogleraar in de geneeskunde aan de medische faculteit Groningen. Abrahams oudste, Julius Karel Jacobs studeerde en promoveerde bij Rosenstein.⁵²

Connecties

Het is zeker dat de kinderen van Abraham Jacobs ruimschoots hebben geprofiteerd van diens invloedrijke vrienden. Want het waren niet de minsten. De hygiënist Levy Ali Cohen was arts in Groningen. Hij had verschillende bestuurlijke functies in het Groningse geneeskundige circuit maar was daarnaast secretaris van de schoolcommissie voor het Israëlitisch onderwijs, lid van de landelijke examencommissie voor onderwijzers aan Israëlitische scholen en *parnassijn* - kerkvoogd - van de Groningse joodse gemeente.⁵³ Cohen werd een 'typische representant van het Groningse universitaire milieu' genoemd.⁵⁴ Via hem liepen korte lijnen naar de medische wetenschap, zoals naar Rosenstein – maar ook naar de landelijke politiek. Zo bleef zijn pleidooi voor sanitaire hervormingen in de landelijke politiek niet onopgemerkt, wat er uiteindelijk toe leidde dat hij een nauwe relatie met Thorbecke ontwikkelde en adviseur werd van de minister inzake de nieuwe geneeskundige wetgeving van 1865 en het instellen van het Geneeskundig Staatstoezicht. Cohen was jarenlang inspecteur voor de noordelijke provincies van deze institutie.⁵⁵ Niet alleen Abrahams oudste kinderen, de zonen Julius Karel en Sam maar ook Aletta, Frederika en – in mindere mate - Charlotte hebben veel te danken gehad aan die 'connecties'. Uit de levensloop van Charlotte blijkt dat zij weliswaar niet direct gebruik heeft gemaakt van die prima relaties van haar vader maar dat zij, dankzij het 'voorwerk' van haar broers en zusters stappen heeft durven zetten die zij anders mogelijk niet gemaakt zou hebben.

Afb 3: Levy Ali Cohen (1817-1889)

Gezinsleven

Hoe leefde zo'n groot gezin aan het einde van de negentiende eeuw? Een hardwerkende vader, de moeder vrijwel ieder jaar in het kraambed en steeds meer monden om te voeden? Dankzij de *Herinneringen* van de beroemde dochter uit het gezin, Aletta, is het mogelijk een beeld te krijgen van het gezinsleven in Sappemeer. Wat helder oprijst uit de beschrijvingen van haar vroege jeugd is het beeld van een gewoon, kinderrijk gezin waar discipline heerste. De vader komt in Aletta's beeldvorming naar voren als een geëmancipeerde man die in zijn opvoeding hamerde op economische zelfstandigheid en de nadruk legde op zuinigheid en sparen. Hij was een aanhanger van de emancipatorische denkbeelden van twee vooruitstrevende Groningse hoogleraren, de jurist B.H.C.K. van der Wijck, en de filosoof B.D.H. Tellegen, die op hun beurt onder meer geïnspireerd werden door de filosoof John Stuart Mill.⁵⁶ Diens *The Subjection of Women* (1869), waarin Mill de onderwerping van de vrouw aan de man als slavernij betitelde, zou Abraham Jacobs gesteund hebben in zijn streven naar ontwikkeling en zelfstandigheid van zijn dochters.

Volgens Aletta maakte Abraham Jacobs zijn kinderen al vroeg vertrouwd met de waarde van het geld. Hij leerde ze niet alleen sparen maar liet ook zien hoe ze hun spaargeld konden vermeerderen. Door het een week niet uit te geven, bijvoorbeeld, want 'dan verdubbelde vader het zakgeld.' Of door klusjes te doen, waarvoor hij ze betaalde. Het was overigens niet alleen Aletta die ervan doordrongen was dat een groot gezin veel geld kostte. Ook haar oudere zuster Charlotte was zich er terdege van bewust dat vaders budget niet oneindig was. In de artikelen die ze schreef of waarin ze geciteerd werd noemt ze geregeld zijn 'finantiële bezwaren' die zij moest 'billijken'.⁵⁷

In haar *Herinneringen* leidt Aletta uit oude kasboeken van haar vader af dat de praktijk jaarlijks ongeveer 1400 tot 2000 gulden opbracht. Uit de aanslagen in de Hoofdelijke Omslag in de uit Sappemeer overgeleverde kohieren komen zijn jaarlijkse inkomsten tussen de vermelde jaren 1873-1879 echter niet boven de 1300 gulden uit. Wel was Jacobs van 1852 tot 1860 het enige lid van de joodse kille dat werd aangeslagen; hij zat met zijn inkomen op hetzelfde niveau als renteniers, schippers, landbouwers, kooplieden en logementhouders. Deze aanslagen kwamen tot stand door een schatting van het inkomen waarbij de publieke opinie werd meegewogen. Huurwaarde van onroerend goed, inkomsten en kapitaal was slechts een ruwe taxatie; minstens zo belangrijk was hoe 'het dorp' iemands welstand beoordeelde. Jacobs had een aanzienlijke aftrekpost: zijn kinderschare. Hoe kinderrijker een gezin was, des te meer aftrek kon men genieten. Voor de buitenwereld leidde het gezin

Jacobs een sober, bijna Spartaans bestaan. Volgens Aletta bakte Anna Jacobs in de begintijd nog zelf het brood, karnde boter, maakte kaas en worst, weckte groenten en fruit en pekeld vlees. De krant werd met de burens gedeeld, de meisjes Jacobs maakten en verstelden zelf hun kleren. Ook onderhielden de kinderen de tuin. De gemeente Sappemeer had geen inzage in Abrahams kasboeken, maar had wel zicht op de speciale vergoedingen die Jacobs genoot. Zo sloot de gemeente in 1858 een contract met hem af voor de medische zorg van diegenen die dat zelf niet konden betalen. Jacobs kreeg voor medische hulp aan alle zieke (niet joodse) armen 123 gulden per jaar. Voor het behandelen van minvermogende joodse patiënten kreeg ‘dokter’ Jacobs veertig gulden per jaar van de kille. Als ook de kille die kosten niet meer kon opbrengen, konden deze patiënten bij de gemeente aankloppen voor steun.⁵⁸

Ambitie en studiezijn

In haar *Herinneringen* noemt Aletta Jacobs een van vaders motto's: ‘Kennis vergaren om die daarna ten algemeenen nutte aan te wenden, moet het hoogste streven zijn.’⁵⁹ Aletta schrijft: ‘Tien broers en zusters heb ik bezeten en bijna alle kinderen mochten een wetenschappelijke opleiding ontvangen en uit den aard der zaak, kon deze slechts voor een klein gedeelte in het dorp onzer inwoning worden genoten.’⁶⁰ Van een voortgezette, laat staan wetenschappelijke, opleiding in Hoogezand of Sappemeer kan in die tijd geen sprake geweest zijn. Zelfs lager onderwijs dat in de ogen van Abraham Jacobs goed genoeg was voor zijn kinderen, was geen vanzelfsprekendheid. Dat leert de geschiedenis wel van het onderwijs in die jaren in deze regio. Die wordt namelijk gekenmerkt door conflicten en openlijke ruzies, waarin schoolbestuurder Jacobs niet zelden een aanjagende rol speelde. Uit rapportages van de schoolinspecteurs voor de Israëlitische scholen blijkt dat Abraham Jacobs zich ‘met al zijn kracht inzette voor doeltreffende joods en maatschappelijk onderwijs omdat hij dit voor zijn vele kinderen wenste.’⁶¹

Scholing van de kinderen Jacobs

Abraham Jacobs streefde ernaar al zijn kinderen de hoogst mogelijke opleiding te laten volgen. Aletta Jacobs schreef weliswaar geschiedenis als de eerste vrouw in Nederland die een universitaire studie afrondde, maar in het gezin Jacobs draaide niet alles om die ene briljante en ambitieuze dochter, die naar eigen zeggen het lievelingetje van haar vader was. De levensloop van de leden van dit gezin volgend kan niet anders dan vastgesteld worden dat de kinderen Jacobs behalve met een bovengemiddelde intelligentie gezegend waren met een flinke portie ambitie en studiezijn.

De zonen Jacobs

De oudste zoon uit het gezin, Julius Karel, geboren in 1842, moet vanaf zijn zesde jaar naar de joodse school te Hoogezand zijn gegaan. Waar hij vervolgonderwijs genoten heeft is onduidelijk, een HBS had Sappemeer toen nog niet. Het is zeer wel mogelijk dat hij de Latijnse School in Hoogezand bezocht, waar rond die tijd Luppó Dikema ambitieuze jongens uit de Veenkoloniën voorbereidde op een universitaire studie. De destijds 24-jarige Dikema, kandidaat Letteren, had in 1838 op verzoek van enkele ingezetenen van Hoogezand deze school opgericht. Dikema promoveerde in 1859 tot Doctor in de Letteren en werd in 1862 rector van het gymnasium in Winschoten.⁶²

Afb.4: Eduard Jacobs (1855-1921)

Julius Karel deed in 1862 admissie-examen voor de universiteit. In 1863 verhuisde hij met zijn broer Simon ('Sam') van Sappemeer naar Groningen; Sam om praktijklessen te volgen om apotheker te worden, Julius om geneeskunde aan de universiteit van Groningen te studeren. Julius' jongere broers Eduard en Herman bezochten na de lagere school de driejarige Rijks-HBS in Sappemeer die in 1866 was opgericht. Daarna gingen zij naar Kampen voor een militaire opleiding. Herman nam, net als zijn oudere broers Julius, Sam en Johan Rudolf, dienst in het Koninklijk Nederlands-Indisch leger (KNIL).⁶³ Vooral Johan Rudolf ontwikkelde zich tot een echte ijzervreter; hij wist het tot luitenant-kolonel te brengen en ontving in 1897 voor zijn heldendaden de Militaire Willemsorde. In 1893

werd hij Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Hij zou volgens zijn zuster Aletta 'door en door militaristisch' zijn geweest en degene die zijn jongere broers Eduard en Herman voor een carrière in het leger probeerde te interesseren.⁶⁴ De oudste zoon, Julius Karel, verknoei'de zijn kansen op een zonder twijfel glanzende carrière in de wetenschap door een misstap die resulteerde in ontslag.⁶⁵ Hij nam daarop dienst in het KNIL en vertrok met zijn bruid Anna Bosch op 31 december 1876 naar Nederlands-Indië als officier van gezondheid 2e klasse. Eduard streefde uiteindelijk geen militaire carrière na en werd ambtenaar en de eerste en – vermoedelijk de enige – Joodse burgemeester van Lonneker en Almelo vóór 1940.⁶⁶

Herman nam eveneens dienst in het KNIL en ging in 1883 naar Nederlands-Indië. Hij bracht het tot kapitein der infanterie en sneuvelde in Atjeh in 1897. Karel zou volgens zijn zuster Aletta zeker doctor in de wijsbegeerte zijn geworden als hij niet

op 37-jarige leeftijd was gestorven.⁶⁷ Het is overigens wel opmerkelijk dat de zonen van Abraham Jacobs – op één na – kozen voor een militaire carrière, ondanks het feit dat hij zijn kinderen antimilitaristische ideeën trachtte bij te brengen en hen aanmoedigde te kiezen voor een wetenschappelijke opleiding waarvoor hij ook de voorwaarden wilde scheppen. Volgens zijn dochter Aletta nam Abraham na zijn dienstdtijd, waarin hij als militair arts fungeerde, afscheid van de krijgsmacht, zodra dat financieel haalbaar was.

Intusschen bleek al aanstonds dat zijn levensbeschouwing met die der militaire autoriteiten niet de minste overeenkomst bezat en hij zijn verbintenis zoo spoedig mogelijk moest verbreken.⁶⁸

De dochters Jacobs

In het gezin Jacobs waren het niet alleen de ambitieuze dochter Aletta en haar oudere zuster Charlotte die hogerop wilden komen. Ook de oudste dochter Marianne en haar zuster Frederika bleken ambitieus en leergierig en niet van plan zich neer te leggen bij het feit dat het aan gelegenheid tot verdere vorming en opleiding voor meisjes ontbrak.

Marianne Jacobs (1844-1901)

De oudste dochter Marianne begon aan een opleiding tot onderwijzeres; de enige beroepsopleiding die destijds met enige verbeelding ‘intellectueel’ genoemd kon worden. Onderwijzeressen hadden meestal een iets bredere algemene ontwikkeling en hadden kennis gemaakt met de wetenschap, al was het dan zijdelings.⁶⁹ Overigens was het voor een vrouw die onderwijzeres wilde worden niet eenvoudig om het vak te leren. Weliswaar bestond er in de eerste helft van de negentiende eeuw een officiële schoolopleiding en examen voor het beroep van onderwijzer, maar die opleiding was alleen voor mannen bedoeld. Onderwijzeressen verkeerden in een ‘Niemandland’ zoals Van Essen stelt.⁷⁰ Vrouwen konden wel onderwijzeres worden, maar voor hen bestond er geen enkele opleidingsmogelijkheid in dat vak. Vrouwen - of zij nu een kleuterschooltje wilden beginnen of een Franse school - moesten een akte halen die niet nader omschreven was. ‘De vrouwen die zo’n schooltje begonnen, hadden na 1806 een Acte van Toelating nodig, maar aan het verstrekken daarvan werden nauwelijks deskundigheden gekoppeld.’⁷¹ Hier en daar bestond de mogelijkheid voor meisjes om als kwekeling op een Franse School wat praktijkervaring op te doen. Pas in 1827 werd een begin gemaakt met zoiets als een opleidingsmogelijkheid voor vrouwen: de Rijksoverheid stelde beurzen ter beschikking voor meisjes die om niet nader genoemde redenen niet in staat waren

zelf het geld bijeen te brengen voor een opleiding. Zij konden een beroep doen op subsidie om aan door de overheid geschikt geachte Nederlandse kostscholen tot onderwijzeres te worden opgeleid. Toch bleven ook na 1827 de verschillen tussen onderwijzers en onderwijzeressen groot; de Akte van Toelating van mannen was landelijk geldig; de akte die vrouwen kregen na met goed gevolg een examen voor een plaatselijke commissie te hebben afgelegd, was slechts lokaal geldig. Het beroep van onderwijzeres genoot wel enige status maar werd maatschappelijk lager gewaardeerd dan dat van onderwijzer, ook al deden mannen en vrouwen in principe hetzelfde werk. Inhoudelijk was onderwijs aan meisjes wezenlijk anders dan aan jongens; het hoofddoel van onderwijs aan meisjes was hen op te voeden tot ‘plichtsgetrouwe en deugdzaame vrouwen’, kortom gericht op hun toekomstige bestemming als echtgenote en moeder.⁷²

Of Marianne Jacobs van de bovenbeschreven subsidiemogelijkheid gebruik gemaakt heeft is niet bekend. Theoretisch zou ze hebben kunnen voldoen aan de voorwaarden die de overheid had gesteld voor toekenning van subsidie; meisjes ‘mits uit beschaafde, maar wegens een groot aantal kinderen of om een andere reden onbemiddelde gezinnen’ konden een beroep doen op deze toelage. Het is niet waarschijnlijk dat Marianne Jacobs een kweekschool heeft bezocht. Rond 1856 – toen ze de leeftijd van twaalf jaar had bereikt – waren er slechts twee kweekscholen in Nederland, namelijk in Rotterdam en Den Haag, die meisjes opleidden voor de akte van bewaarschoolonderwijzeres. Pas in 1869 werd in de stad Groningen een kweekschool speciaal voor onderwijzeressen opgericht door de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, naar eerdere voorbeelden in Haarlem en Arnhem.⁷³ Dat er voordien in Sappemeer een dergelijke school bestaan zou hebben is erg onwaarschijnlijk. Het is daarom zeer wel denkbaar dat Marianne Jacobs als kwekeling bij een ervaren onderwijzer of onderwijzeres al doende werd ingewijd in het vak en voor de meer theoretische kennis op zelfstudie was aangewezen. Marianne heeft vrijwel zeker de opleiding nooit afgemaakt; in 1866 trouwde zij met de arts Louis van Coevorden en stopte, naar goed negentiende-eeuwse traditie, met haar studie, wijdde zich aan het huwelijk en stichtte een gezin.

Charlotte Jacobs (1847-1916)

Charlotte Jacobs ging na de lagere school naar de ‘handwerkschool’ zoals ze het zelf omschrijft.⁷⁴ Waarschijnlijk was dat de Nuts Naai- en Breischool in Sappemeer, die in 1849 was opgericht. In 1869, Charlotte was toen 22 jaar - ging ze naar Arnhem om haar broer Sam te helpen in de huishouding. Hij exploiteerde daar de apotheek annex drogisterij Boerhaave van de Algemene Nederlandsche Maatschappij Boerhaave, een in datzelfde jaar opgericht ziekenfonds. De tien jaar tussen de lagere school en haar

vertrek naar Arnhem moet Charlotte verdeeld hebben tussen de handwerkschool en privaattlessen in de talen, zoals ze het in bovengenoemd artikel noemde. Ook zal ze de handen uit de mouwen hebben moeten steken in het grote gezin Jacobs. Bosch stelt in haar dissertatie *Het geslacht van de Wetenschap* dat meisjes in die tijd weinig andere keuzes hadden in ‘doelgericht vervolgonderwijs’ na de lagere school. Meisjes uit gegoede kringen konden naar een zogeheten Franse school, de andere meisjes konden naar een Nuts- Naai- en Breischool totdat zich een bruidegom aandiende. Niet vastgesteld kan worden of zich ooit een potentiële huwelijkskandidaat voor Charlotte Jacobs meldde. Wel zeker is dat zij ongehuwd bleef. Toen Charlotte van de lagere school kwam, was haar oudere zuster Marianne al getrouwd en wel het huis uit. Daardoor was Charlottes toekomst in feite bepaald: nu zij de oudste, nog thuiswonende dochter was, bleek zij de aangewezen persoon om haar moeder in het huishouden te helpen. Zij voegde zich gewillig in haar rol die de negentiende-eeuwse patriarchale traditie de vrouw opdroeg. Een rol die ‘natuurlijk’ werd genoemd en die al eeuwen dezelfde strekking had. In de woorden van John Stuart Mill:

Afb.5: Charlotte Jacobs (1847-1916)

Volgens alle zedenwetten is het haar plicht als vrouw en volgens alle gangbare sentimentele voorstellingen ligt het in haar natuur om voor anderen te leven. Om zichzelf volkomen weg te cijferen en geheel op te gaan in de liefde.⁷⁵

Mill hekelde de wettelijke belemmeringen, waaraan vrouwen, ‘louter door hun geboorte’ blootstaan en die ‘als enige overblijfsel van denken en handelen’ exclusief voor vrouwen voortduren in een tijd waarin de maatschappelijke gelijkstelling op alle andere fronten in de moderne wereld zichtbaar is.

In geen enkel ander geval, dat op de helft van alle mensen van toepassing is, is de geboorte een fataliteit, die de hogere maatschappelijke functies onbereikbaar maakt en die men door inspanning of veranderde omstandigheden niet te boven kan komen.

Wat Mill bedoelde was dat geboren te worden als vrouw in de negentiende eeuw nog in hoge mate de plaats bepaalde die zij in het leven diende in te nemen. Voor Charlotte Jacobs leek dit lange tijd het enige concept van haar leven, totdat zij de uitdaging aanging om, dwars tegen de standpunten van de heersende cultuur in, een nieuw vrouwelijk karakteristiek van zichzelf te creëren: dat van de geleerde, zelfstandig werkende, ongehuwde vrouw. Ze werd apotheker in Nederlands-Indië.

Afb.6: Aletta Jacobs (1854-1929)

Aletta Jacobs (1854-1929)

Aletta Jacobs verveelde zich op de handwerkschool al snel en wilde het liefste medicus worden, net als haar broer en vader. Ze nam geen genoegen met het feit dat dit voor meisjes een onbereikbaar doel was en verzocht toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, J.R. Thorbecke, haar vrijstelling te verlenen voor het admissie-examen van de universiteit.

Aletta had de tijd mee; via haar vader en zijn connecties in academische kringen in Groningen - zoals Levy Ali Cohen - was zij op de hoogte van op handen zijnde herziening van wettelijke bepalingen voor de opleiding van artsen en apothekers. Hierin

wilde Thorbecke ook de toelating van meisjes tot het leerling-apothekersexamen opnemen.

De Wilde stelt dat Thorbecke op instigatie van Mienette Storm van der Chijs tot dit besluit is gekomen, maar aan zijn besluit kunnen naast emancipatoire evengoed economische motieven ten grondslag gelegen hebben.⁷⁶ Morée stelt vast dat apothekers rond die tijd al naarstig op zoek waren naar uitbreiding van het arbeidspotentieel. Daarnaast zouden vrouwen allang in de farmaceutische praktijk werkzaam zijn geweest. 'Diverse apothekers lieten zich in de praktijk al assisteren door hun vrouwen of dochters.'⁷⁷ Voor Aletta Jacobs betekende dit besluit hoe dan ook een doorbraak. Dankzij zelfstudie - onder leiding van haar vader - en het volgen van scheikundelessen op de jongens HBS, net zoals haar zuster Frederika, kon zij in juli 1870 met succes het examen van leerling-apotheker afleggen. Daarna wilde ze zo spoedig mogelijk doorstoten naar de universiteit om haar grote droom te verwezenlijken: dokter worden. In haar *Herinneringen* beweert zij dat zij op het idee is gebracht om vrijstelling te vragen omdat zij had gehoord dat een jongen op grond van het diploma van leerling-apotheker vrijstelling had gekregen, maar De Wilde zegt voor deze bewering geen enkel bewijs te hebben kunnen vinden.⁷⁸ Aletta werd de eerste vrouwelijke arts in Nederland maar kreeg vooral bekendheid als gepassioneerd strijdster voor het vrouwenkiesrecht.⁷⁹

Frederika Jacobs (1857-1896)

Frederika, drie jaar jonger dan Aletta en tien jaar jonger dan Charlotte, behoorde tot de eerste meisjes die officieel werden toegelaten tot een Nederlandse (jongens) HBS. Dat gebeurde in 1871, na een verzoek van haar vader aan Minister Thorbecke. De Minister stemde toe, nadat hij zich er bij Rensen, de directeur van de school,

van had overtuigd dat er niets was ‘in den geest en den gang van het onderwijs, in de zamenstelling van het personeel, in den geest der leerlingen, dat als beletsel voor toelating zou kunnen gelden.’⁸⁰ In datzelfde jaar was aan nog zes meisjes toestemming verleend driejarige hogereburgerscholen - in Warffum, Winterswijk en Zaltbommel - te bezoeken. Frederika was waarschijnlijk niet het eerste meisje op een jongens-HBS, maar wel de eerste in Sappemeer en ook een van de eerste meisjes die het gehele driejarige lesprogramma volgde.

Frederika doorliep van 1871 tot 1875 de eerste drie klassen en bleef daarna nog lessen volgen om zich voor te bereiden op de examens voor zowel de akte van hulponderwijzeres als de lagere onderwijsakte wiskunde. Zij werkte vervolgens enkele jaren als hulponderwijzeres op een lagere school in Hoogezand en vanaf 1877 op de ‘school der eerste klasse’ aan de Schoolholm te Groningen waar ze bij Dr. Levy Ali Cohen kon logeren. Frederika moet minstens zo ambitieus zijn geweest als haar oudere zuster Aletta want ze behaalde nadien niet alleen de onderwijsakte handvaardigheid maar ook – in 1878 - de middelbare akte wiskunde. In september 1879 verhuisde ze naar Den Haag waar ze aan de slag kon als lerares wiskunde en boekhouden op een pas geopende meisjes HBS. Pikant is wel dat zij toen nog niet bevoegd was; ze behaalde de akte boekhouden pas in 1880. In 1883 werd haar op verzoek eervol ontslag verleend uit deze functie, omdat ze een tijdelijke aanstelling kon krijgen als lerares ‘in de beginselen der wiskunde en de kennis van de natuur’ op een nieuw te openen HBS voor meisjes in Batavia tegen een traktement van fl. 373,- per maand.

Rond dat ontslag ontstond wat commotie, omdat het Haagse gemeentebestuur ingestemd had met haar verzoek tot ontslag zonder de schoolautoriteiten daarvan in kennis te stellen. De reden voor deze afwijking van de regel lag in het feit dat Frederika nogal haast had om naar Nederlands-Indië te gaan. Zij wilde graag samen met haar broer Herman reizen die net als zijn oudere broers Julius Karel, Sam en Johan Rudolf dienst had genomen in het KNIL. Herman was de enige van haar vijf broers die nog in Nederland was, hij had de passage al geboekt en er was precies nog één plaats over op het stoomschip *Prinses Marie*, waarmee zij op 23 mei 1883 vanuit Marseille vertrokken. Burgemeester en wethouders van Den Haag meenden onder die omstandigheden ‘tegenover een lerares die steeds met ijver en toewijding haar plicht had vervuld’, de schoolautoriteiten te kunnen passeren en een uitzondering op de regel te mogen voorstellen.⁸¹ Op 3 juli 1883 meerde de *Prinses Marie* af in Batavia. Daar werd Herman geplaatst als 2^e luitenant in het 9^e bataljon en begon Frederika zich voor te bereiden op haar toekomstige taak. In de verschillende in Nederlands-Indië verschijnende kranten, waaronder de *Javabode* van 7 juli 1883,

zette ze advertenties waarin zij zichzelf aanpreef voor het geven van privaattlessen in alle vakken van het lager onderwijs. Zoals blijkt uit die advertenties woonde zij korte tijd in bij haar broer Sam op Hospitaalweg A 6.⁸² Lang heeft Frederika niet op de school in Batavia gewerkt; een jaar na haar aankomst in Nederlands-Indië trouwde zij in Klaten op Midden Java met Karl Wilhelm Grasshoff. Met het schrijven van toegankelijke lesboekjes, waarmee ze in Den Haag al begonnen was, ging ze in Nederlands-Indië voort, vermoedelijk als welkom tijdverdrijf voor een zeer waarschijnlijk geïsoleerd leven op de suikerplantage Tjepper, waar haar man moet hebben gewerkt. In 1885 werd daar zoon Wilhelm Heinrich Karl geboren. In 1886 reisde ze alleen met het kind naar Padang op Sumatra, waar haar broer Julius met zijn gezin woonde. Kort daarna reisde ze samen met Julius naar Batavia waar ze Charlotte moet hebben bezocht. Wat er daarna met Frederika gebeurde, is onduidelijk. In 1887 scheepde ene Grasshoff zich ‘met echtgenote en 1 kind’ in op het s.s. *Zeeland* op weg naar Nederland. Het huis op Bodjong in Semarang ‘laatst bewoond door de heer Grasshoff’ werd te huur aangeboden en de boedel geveild, ‘wegens vertrek.’⁸³ Of dit om Frederika en haar echtgenoot gaat, is mogelijk maar niet zeker. Volgens een mededeling van Aletta aan dr. G.H. ten Bruggencate (de toenmalige directeur van de Rijks HBS te Sappemeer) was Frederika in 1896 overleden. Een preciezere aanduiding van datum en plaats ontbreekt.⁸⁴

Emma Jacobs (1848-1916)

Alleen Emma Jacobs bleek over onvoldoende geestelijke vermogens te beschikken om te studeren. In de woorden van haar zuster Aletta in haar *Herinneringen*:

Slechts een van het elftal bleek voor welke opleiding dan ook, ongeschikt. Alle pogingen om haar althans eenigszins te wapenen voor den strijd om het bestaan, mislukten, meer door onmacht dan om onwil.⁸⁵

Van Emma Jacobs is verder weinig bekend. Waarschijnlijk is zij door haar moeder verzorgd tot aan diens dood in 1887. Uit archiefonderzoek blijkt dat ze afwisselend in Amsterdam en Den Haag woonde, op adressen waar ook haar moeder en haar broers Eduard en Herman en haar zusters Frederika, Charlotte en Aletta geregeld verbleven. Na de dood van haar moeder woonde ze zelfstandig op verschillende adressen in Amsterdam, maar het is niet duidelijk of zij daar door anderen verzorgd werd. Mogelijk hield Aletta, die al haar broers en zusters overleefde, een oogje in het zeil. Emma overleed op 15 oktober 1913 in Den Haag.⁸⁶

De Joodse cultuur en de emancipatie van meisjes

Was het toeval dat het juist Aletta Jacobs was die de geschiedenis inging als de eerste vrouwelijke student, de eerste vrouwelijke arts en een belangrijk voorvechter voor vrouwenrechten? Bij de beantwoording van die vraag is, naast ambitie en motivatie en een invloedrijk netwerk van een gedreven vader, de joodse achtergrond van Aletta van belang. Ook al speelde religie geen rol van betekenis in haar leven, dat zij in de Joodse traditie is opgevoed, lijkt evident. Dat Abraham Jacobs al zijn kinderen, dus ook zijn dochters, stimuleerde om zelfstandigheid na te streven kan niet los worden gezien van zijn joodse wortels. Goed onderwijs was voor joden welhaast nog belangrijker dan voor niet-joden. Immers, als iets kon bijdragen aan de integratie van de joodse gemeenschap in de Nederlandse samenleving, dan was het wel goed onderwijs. Daarover zijn de oprichters van de eerste school in Nederland waar zowel seculier als Joods onderwijs werd gegeven, het *Tipheret Bachurim* in Groningen, eenduidig. Aan de basis voor deze school lagen de Verlichtingsidealen ten grondslag die de joodse burgers vooruit moesten helpen in de nieuwe tijd, geheel in de geest van Mozes Mendelssohn.⁸⁷ Hij was ervan overtuigd dat slechts een goede opvoeding en scholing konden leiden tot een volwaardig lidmaatschap van de joden in de samenleving.⁸⁸

Opvallend is dat in verschillende genderstudies, zowel van de geschiedenis van de vrouwenbeweging als van individuele feministes, de joodse achtergrond steeds weer genoemd wordt als een verklaring voor de oververtegenwoordiging van joodse meisjes en vrouwen in hogere posities. Ter illustratie: In de tweede helft van de negentiende eeuw was de participatie van joodse meisjes aan middelbaar en hoger onderwijs relatief hoog in Europa, vergeleken met het totale aantal Joden in de bevolking. In 1930 was in Nederland onder de weinige vrouwen met een academische titel 3,8% joods, terwijl het aandeel van de joden in de bevolking boven de 20 jaar 1,7% was.⁸⁹

Voor een verklaring voor dit fenomeen verwijzen Rietveld en andere auteurs, zoals Schut en Van der Poel, naar de sterke intellectualistische traditie in de joodse cultuur. *Lernen* (onderwijzen) en *lehren* (leren) hadden in de joodse gemeenschap een hoge status. Joodse jongens dienden in de joodse leer te worden onderwezen om ze voor te bereiden op hun *bar mitswa*, voor meisjes was het huis de plaats om dingen te leren die met het geloof te maken hadden, zoals de manier waarop met voedsel diende te worden omgegaan. Hierin lag van oudsher een belangrijke taak voor de moeder. Vrouwen waren diegenen die verantwoordelijk waren voor de continuïteit van de Joodse tradities in de diaspora.⁹⁰ Op het instituut *Tiphereth Bachurim* kregen

de leerlingen naast onderwijs in Hebreeuws, Tora en Talmoed ook les in Nederlands, cijfer- en aardrijkskunde en – later – vaderlandse geschiedenis en zang. Meisjes kregen veelal gescheiden van de jongens les, het religieuze onderwijs aan hen richtte zich vooral op de dagelijkse praktijk van de vrouw in het gezin: het onderhouden van de juiste religieuze regels binnen het huishouden.⁹¹

Rietveld stelt zich de vraag of de joodse culturele traditie, zowel liberaal als orthodox, de opvoeding van meisjes meer stimuleert dan in andere religies het geval is.⁹² Feit is dat het de joodse relaties van Abraham Jacobs waren die zijn dochters behulpzaam waren bij hun streven om te studeren, maar of Jacobs ook vrienden had in het seculiere circuit van wie mogelijk eenzelfde stimulans uitging, is niet zeker en zou een interessante insteek zijn voor verder onderzoek.

Ook een buitenshuis werkende vrouw was onder joden geen onbekend fenomeen. Het investeren in kennis en opleiding werd door joden ook gezien als het belangrijkste vehikel om hun emancipatie te realiseren en een antwoord te hebben op discriminatie.⁹³ Bijzonder is dat Abraham Jacobs, door zijn dochter ‘in geheel zijn wezen’ democraat genoemd, zich wel bestuurlijk inzette voor de belangen van het joodse godsdienstige en maatschappelijke leven, maar zich als persoon niet gebonden voelde aan de Joodse traditionele gebruiken.⁹⁴ Hoewel volledig geïntegreerd in de Nederlandse maatschappij en liberaal in zowel politiek als religieus opzicht onderhield de joodse familie Jacobs vooral nauwe contacten met de joodse gemeenschap.

De toekomst der vrouw

Zoals al eerder beschreven was Abraham Jacobs een groot bewonderaar van de filosoof John Stuart Mill (1806-1873). In diens essay *The Subjection of Women* (1869), stelt deze onomwonden dat het regelend principe van de – toen – bestaande maatschappelijke relatie, waarin de ene sekse ondergeschikt is aan de andere, per definitie verkeerd was en een belemmering vormde voor de vooruitgang. Mill realiseerde zich daarbij terdege dat ‘een principe van volstrekte gelijkheid, zonder macht en privileges voor de ene partij en onmondigheid voor de andere’ een moeilijke onderneming was.⁹⁵ Een belangrijke passage in dit pamflet betreft de rechten van gelijkheid van man en vrouw waar het opleiding en werk betreft. Volgens Mill hadden vrouwen het volste recht om ‘alle functies en betrekkingen te bekleden die tot nu toe als het monopolie van het sterke geslacht werden beschouwd.’ Het laten voortduren van haar ondergeschiktheid in de huiselijke kring was volgens Mill misschien alleen maar ‘omdat de meeste mannen nog niet rijp zijn voor het idee

met iemand te leven die hun gelijke is.’ In de geest van Mill heeft Abraham Jacobs er altijd op gehamerd dat zijn dochters streefden naar economische zelfstandigheid. Het is heel goed mogelijk dat *De toekomst der vrouw* (1870), een brochure van de Groningse hoogleraar Tellegen, hem van de noodzaak daarvan overtuigd had. Daarin wordt namelijk een somber toekomstbeeld geschetst waarin veel vrouwen ongehuwd blijven.⁹⁶ Abraham Jacobs moet het vanzelfsprekend hebben gevonden dat ook zijn dochters een opleiding volgden zodat ze in hun eigen onderhoud konden voorzien, mocht dat noodzakelijk blijken.

De niet-geëmancipeerde zonen

Het geëmancipeerde denken van Abraham Jacobs lijkt gebotst te hebben met de conservatieve ideeën van zijn zoons Sam en Johan Rudolf. Uit de *Herinneringen* van Aletta moeten we begrijpen dat Johan Rudolf, die aan de militaire school in Kampen studeerde, zich schaamde voor zijn zuster en door zijn medestudenten met haar werd gepest. Ook apotheker Sam bleek fel gekant tegen vrouwen die wilden studeren. ‘Zet uw dochter aan de wastobbe in plaats van haar met een arm vol boeken naar de universiteit te laten gaan, ‘voegde hij zijn vader toe.⁹⁷ Aletta mocht zich wel bij hem in de apotheek Boerhaave in Arnhem voorbereiden op het leerling-apothekersexamen, maar hij wilde verder niets met haar studieplannen te maken hebben; hij liet het over aan zijn bediende om haar de finesses van het vak bij te brengen. Aletta schrijft:

Als de meeste mannen uit dien tijd, vond hij het meer dan dwaas dat ik aan het beroep van apothekersleerling de voorkeur gaf boven dat van naaister. De bediende die van den morgen tot den avond in de drukke zaak werkzaam was, dacht er anders over. Van hem heb ik menige goede lessen voor mijn examen ontvangen.⁹⁸

Zus Charlotte was welkom om zijn huishouden te doen toen hij in de apotheek begon maar hij stuurde haar weer naar huis toen hij trouwde. Pas toen Charlotte was geslaagd voor het examen van leerling-apotheker in 1874 en zich ging voorbereiden op de vervollexamens, keerde ze terug naar Arnhem en apotheek Boerhaave, maar nu als leerling-apotheker in de apotheek van haar broer.⁹⁹ Het kan zijn dat de tijd de herinneringen van Aletta aan haar broer vervormd heeft en het beeld dat zij van deze man neerzet op negatieve wijze heeft beïnvloed. Een voorstander van emancipatie kan hij niet bepaald genoemd worden. In personeelsadvertenties vraagt hij nadrukkelijk om mannelijke bedienden, al dan niet geëxamineerd. In 1869 vraagt hij expliciet om een ‘jongmensch’ als apothekersbediende, die hij zoveel mogelijk ‘hulp bij en gelegenheid tot studie belooft te geven.’¹⁰⁰ Sam bleek standvastig in zijn

opvattingen: als hij na zijn pensionering in 1897 civiel apotheker wordt in de Preanger Volksapotheek te Bandoeng vraagt hij nog steeds met nadruk om mannelijke assistenten.

Conclusie

In de historische feiten van het leven van Charlotte Jacobs zijn de sterke stimuli te herkennen die van haar vader zijn uitgegaan, gestoeld op zijn overtuigingen, zijn joodse afkomst en de invloed die de mensen die hij bewonderde op hem hebben gehad, zoals de filosoof Stuart Mill en de wetenschappers Van der Wijck en Tellegen. Zijn stellige mening dat alleen kennis een mens verder kon helpen in de wereld bracht hij niet alleen over aan zijn kinderen maar praktiseerde hij ook als schoolbestuurder. Dit is een duidelijk voorbeeld van de verwevenheid van de mens met andere en eerdere geschiedenissen. Het biologische leven begint in feite al met een geschiedenis, de mens wordt geboren in bepaalde machtsstructuren en zal zodanig handelen dat hij naar een vorm groeit die recht doet aan de ordening waarin hij zich bevindt.

Voor Charlotte Jacobs betekende enerzijds haar vader en diens opvattingen een belangrijke machtsfactor die van grote invloed was op haar levensloop – net als haar broers en zusters ging zij studeren – anderzijds werd haar positie als tweede dochter in het grote gezin bepaald door het heersende discours over de ‘toekomst der vrouw.’ Dit discours, door Foucault omschreven als een systematische en samenhangend geheel van ware uitspraken, gebaseerd op een weten en de daarop geënte kennis in een bepaalde periode, legde Charlotte Jacobs verplichtingen op waartegen zij zich niet wilde of kon verweren. Doordat zij zich aan deze verplichtingen onderwierp – zij schikte zich in de zorgende rol die haar werd opgelegd – maakte zij zichzelf als het ware tot onderdeel van die machtsstructuur. In de ogen van Foucault is het subject, net als het woord, vloeibaar en wordt in zijn tijd gevormd door de sociale, culturele en maatschappelijke context. Eenvoudig gezegd: het subject is een kind van zijn tijd. Charlotte Jacobs evolueerde mee in de tijd, zodra de context veranderde nam zij de ruimte om te werken aan haar persoonlijke groei.

